

GRAĐANSKI ODGOJ I OBRAZOVANJE U HRVATSKOJ

/ pregled i preporuke

EDUKACIJA ZA GRAĐANE

Građani za
društveni razvoj
i solidarnost

EDUCATION FOR CITIZENS

citizens for
social development
and solidarity

Projekt financira
Europska unija

Europska unija

Projekt sufinancira
Ured za udruge Vlade RH

VLADA REPUBLIKE HRVATSKE
Ured za udruge

1.

**MEĐUNARODNI I
EUROPSKI
KONSENZUS O
ZNAČAJU
GRAĐANSKOG
ODGOJA I
OBRAZOVANJA**

Građanski odgoj i obrazovanje se u suvremenim društvima uvodi pod različitim nazivima, na različite načine i u različitom opsegu, ali s ciljem razvijanja građanske i socijalne kompetencije, odnosno znanja, stavova i vještina građanki i građana koji su nosioci prava i odgovornosti u demokratskom društvu (Kovačić i Horvat, 2016). Iako svaki od programa građanskog obrazovanja u različitim zemljama ima svoje posebne ciljeve i fokus, svima se promiče ideja ljudskog dostojanstva, ljudskih prava i sloboda, jednakosti i odgovornosti te građanskog sudjelovanja u društvenom i političkom životu zajednice (Spajić-Vrkaš, 2014, 2016). Uz zaštitu ljudskih prava, Šalaj (2005) naglašava da se konsenzus o nužnosti postojanja građanskog obrazovanja kao neizostavnog dijela školskog sustava temelji i na razumijevanju da budućnost demokratskih političkih sustava ovisi o znanjima, umijećima i sposobnostima građana da bi se mogli informirati i odgovorno uključiti u društveni život u čemu je važna uloga i priprema koju mladi dobivaju u odgojno-obrazovnim ustanovama.

Građanska i društvena kompetencija uključuje tri međusobno povezane funkcionalne dimenzije: građansko znanje i razumijevanje, građanske vještine i sposobnosti te građanske vrijednosti i stavove koje građani trebaju razviti da bi aktivno i informirano sudjelovali u demokratskim procesima (Kovačić i Horvat, 2016). Suvremeni koncepti potiču sinergiju formalnog i neformalnog obrazovanja te suradnju između škole i civilnog društva.

UN, Vijeće Europe i Europska unija prepoznali su važnost obrazovanja za ljudska prava, održivi razvoj i aktivno građanstvo u brojnim svojim dokumentima 1. Građanska i socijalna

1

Vijeće Europe (Council of Europe) izdalo je nekoliko važnih preporuka i zaključaka (1985, 1993, 1997, 2002 i 2010). UN o obrazovanju za ljudska prava i demokratsko građanstvo ističe u dokumentima: Međunarodni standardi za obrazovanje za ljudska prava (UNESCO, 1996), Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948), Međunarodna konvencija o eliminaciji rasne diskriminacije (1965), Međunarodni

kompetencija prepoznata je u Europskom referentnom okviru ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje kao jedna od osam ključnih kompetencija koju treba razvijati od predškolskog do visokoškolskog obrazovanja, a važna je za “osobno ispunjenje i razvoj, aktivno građanstvo, socijalnu uključenost i zapošljavanje” (Recommendation 2006/962/EC).

Građanski odgoj i obrazovanje prisutan je kroz različite modele provedbe u kurikulumima europskih zemalja, ali u obrazovnoj praksi dominiraju modeli u kojima se građansko obrazovanje odvija kao zasebni predmet ili kao dio suvremenog društvenog obrazovanja te je uglavnom pozicionirano u više razrede primarnog i u sekundarno obrazovanje (Šalaj, 2002; Spajić-Vrkaš, 2012). Analiza nastavnih planova pokazuje da se smanjuje zastupljenost u nastavi predmeta kao što su Povijest i Geografija, a povećava se broj nastavnih sati predviđen za suvremeno društveno-humanističko obrazovanje koje se odvija kroz školske predmete kao što su *Social studies i Civic* (Šalaj, 2002). Komparativne europske i međunarodne analize, kao što su istraživanja Međunarodnog udruženja za vrednovanje odgojno-obrazovnih postignuća (*International Association for the Evaluation of Educational Achievement – IEA*) i drugi utjecali su na unapređenje i ujednačavanje provedbe (Spajić-Vrkaš i Čehulić, 2016).

pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966), Konvencija o pravima djeteta UN (1989).

2.

**GRAĐANSKO
OBRAZOVANJE
U HRVATSKOM
ODGOJNO-
OBRAZOVNOM
SUSTAVU OD
1990 DO 2016.**

Hrvatska se devedesetih godina prošlog stoljeća susreće s tranzicijom iz autoritarnog u demokratski režim pa se može postaviti pitanje je li vlast u mladoj demokraciji prepoznala da je, uz izgradnju demokratskih institucija, ključno graditi i demokratsku političku kulturu u čemu je građansko obrazovanje važan alat. Proces i pokušaje uvođenja građanskog odgoja i obrazovanja u hrvatski odgojno-obrazovni sustav možemo podijeliti u nekoliko razdoblja, ali ukupnim pregledom možemo potvrditi da u hrvatski odgojno obrazovni sustav nije sustavno i kvalitetno uveden građanski odgoj i obrazovanje. Organizacije civilnog društva organiziraju programe građanskog obrazovanja i sudjeluju u podršci i pripremi učitelja, ali mladima u Hrvatskoj i dalje nije dostupno dovoljno prilika za razvoj građanske i socijalne kompetencije.

Slične rezultate pokazalo je i istraživanje *My place* (Perasović, Vojak, 2012) potvrđujući kako je hrvatsko društvo još uvijek opterećeno posljedicama dva prethodna rata i različitim interpretacijama ratnih zbivanja, o kojima mladi primarno uče iz obitelji, pri čemu jača utjecaj medija i vršnjaka, ali je najslabiji korektivni utjecaj škole u kojoj se nedovoljno osigurava prostor za činjenice i njihovu kritičku analizu. Unatoč činjenici da je Hrvatska država mlada demokracija koja je konsolidirana nakon rata i brojnih ljudskih žrtava, političke elite nisu osvijestile važnost građana i razvoja demokratske političke kulture kroz obrazovanje.

Ne treba stoga čuditi što različita istraživanja² pokazuju kako mladi, ali u velikoj mjeri i odrasli, u Hrvatskoj nemaju dostatno razvijenu građansku kompetenciju i ne posjeduju znanja iz područja ljudskih prava, kulturnih različitosti, politike i političkih procesa, kao ni osnovna znanja o demokraciji, a smatraju

2

Istraživanje Centra za ljudska prava *Demokracija i ljudska prava u osnovnim školama - teorija i praksa*, 2009; Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca, GONG i FPZG, 2011 te GONG, IDIZ I GOOD inicijativa 2015; Istraživanje *Mladi u vremenu krize*, IDIZ, 2013; Istraživanje *Mladi: problem ili resurs*, IDIZ, 2007.

ih važnima za život u suvremenom društvu. Dodatno, mladi nemaju razvijene socijalne vještine, a uz rezultate istraživanja i svakodnevno iskustvo govori o prisutnosti nedemokratskih stavova i vrijednosti, primarno neuvažavanja različitosti, veličanja fašizma, spremnosti na diskriminaciju, isključivanje, cenzuriranje i korištenje nasilja.

Ovakvi podaci pokazuju gotovo alarmantnu potrebu za sustavnim i kvalitetnim uvođenjem građanskog obrazovanja u formalni odgojno-obrazovni sustav koji do sada nije značajno koristio svoje mogućnosti za doprinos razvoju građanske kompetencije mladih, iako obuhvaća gotovo sve mlade određene životne dobi.

Izostanak sadržaja vezanih za ljudska prava i demokratsko građanstvo u osnovnoj školi pokazalo je Istraživanje Centra za ljudska prava *Demokracija i ljudska prava u osnovnim školama teorija i praksa* koje provedeno 2009. godine. Rezultati su pokazali da postojeće osnovnoškolsko obrazovanje (na razini sustava, škole i razreda) nedovoljno pridonosi realizaciji ciljeva za demokratsko građanstvo. Iako je anketno istraživanje stavova učenika, nastavnika, ravnatelja i roditelja u osnovnim školama pokazalo da većina ispitanika svih ciljnih skupina elemente građanskog odgoja smatra najvažnijim ciljevima školovanja, sadržajna analiza udžbenika pokazala je kako udžbenici ne daju dovoljno informacija o demokratskom političkom sustavu, a još manje omogućavaju iskustveno učenje i djelovanje. Sadržaji obrazovanja za demokratsko građanstvo u osnovnim školama prisutni na sporadičan i neobavezan način, koji prvenstveno ovisi o afinitetima i dodatnom angažmanu pojedinog nastavnika ili učitelja, a u cijelosti nedovoljno potiču građansku participaciju i djelovanje za opće dobro. Pri tome se nastavnici i ravnatelji ne osjećaju dovoljno osposobljenima za uspješno provođenje obrazovanja za demokratsko građanstvo, ne vide sustavnu potporu tom dijelu svoga rada, a gradivo predmeta u okviru kojih bi se ovi sadržaji mogli doticati smatraju preopširnim da bi ostavljalo dovoljan prostor za navedene sadržaje. U *Nastavnom planu i programu za osnovnu školu* (2006) pojedini segmenti

građanskog odgoja i obrazovanja međupredmetno su bili zastupljeni i to primarno na nastavi prirode i društva, povijesti i geografije u osnovnoj školi. Međutim, niti jedan od navedenih predmeta ne posvećuje dostatnu pozornost ključnim aspektima razvoja znanja o suvremenom društvu, demokratskih stavova, razvoju socijalnih vještina, ljudskim pravima i zaštiti od njihova kršenja, političkoj i medijskoj pismenosti niti pripremi i podršci mladih u volontiranju i društvenom angažmanu. Komparativna analiza integracije sadržaja za demokratskog građanstvo u obvezno školstvo (Šalaj, 2002 i 2015) pokazuje je da je situacija u Hrvatskoj specifična. Za razliku od drugih država gdje su predmeti vezani za političko obrazovanje smješteni u više razrede, u Hrvatskoj su određeni elementi političkog obrazovanja – u okviru predmeta Priroda i društvo – smješteni u prve godine obveznog školovanja. Također, strukturiranje ovog predmeta kao spoja obrazovanja o prirodnim i obrazovanja o društvenim fenomenima prilično je nesvakidašnje u europskom kontekstu. Osim toga, analiza sadržaja samog predmeta (Šalaj, 2002.b: 119-121) pokazala je kako su sadržaji vezani uz građansko obrazovanje zapravo minimalno zastupljeni. Sve navedeno ukazuje na izostanak sustavnog građanskog obrazovanja u osnovnoškolskom programu i navodi na zaključak da se ukupno društveno-humanističko obrazovanje učenika u višim razredima hrvatskih osnovnih škola svodi na religijsko obrazovanje (u okviru izbornog predmeta vjeronauka, Centar za mirovne studije u suradnji s Institutom za društvena istraživanja 2011:72) te na predmet Povijest. Takvo stanje je u izrazitoj suprotnosti s tendencijama unutar obrazovnih sustava demokratskih država u kojima je već godinama prisutno uvođenje ili povećanje nastavnog vremena za predmete kao što su *Social studies* i *Civics*, čiji je sastavni dio političko obrazovanje.

U srednjim školama se u programu nalaze predmeti koji se direktno vežu za građansko obrazovanje, posebice predmet Politika i gospodarstvo, ali i sociologija, etika i srodni predmetu koje poučavaju nastavnici osposobljeni za prijenos znanja

vezanih uz pojedine dimenzije građanskog obrazovanja. Ipak, srednjoškolski sustav omogućava značajno različitu vrstu i opseg znanja ovisno o vrsti škola. Razlike u mogućnosti razvoja temeljnih znanja i vještina kroz različite školske programe je tolika da se mnogi istraživači pitaju dovodi li ona do socijalne segregacije (Zelić, Pernar, Škrabalo, Miošić, 2011; GONG i FPZG, 2009; IDOZ, GONG i GOOD inicijativa 2015). Intervjui s profesorima Politike i gospodarstva (PiG) u kvalitativnom istraživanju stavova profesora PiG-a koje je GONG proveo tijekom lipnja i srpnja 2012 godine dali su bolji pregled stavova nastavnika o političkom i građanskom obrazovanju. Istraživanjem je obuhvaćeno 17 srednjoškolskih nastavnika iz različitih gradova diljem Hrvatske s različitim obrazovnim profilom (sociologija, pravo, filozofija i politologija) i različitom duljinom staža (Jeliazkova, Kekez Koštro, 2012). Intervjuirani profesori PiG-a su ukazali na problem neujednačenog pristupa političkom obrazovanju te su isticali važnost inkluzivnog i jednakog pristupa kojim će se djelovati na razvoj građanske svijesti. Pri tom je veliki dio profesora političko obrazovanje prepoznao kao instrument za smanjenje sveprisutne, posebice u strukovnim školama, alijenacije od politike i od angažmana u političkom životu zajednice. Većina intervjuiranih profesora PiG-a ukazala je na potrebu izmjene ukupnog nastavnog plana i programa, ne samo predmeta Politika i gospodarstvo, pri čemu su izražavali nezadovoljstvo što je prevelik naglasak na stjecanje znanja i što se potiče nekritično prihvaćanje činjenica. Na isti problem upozorila je Šalajeva analiza udžbenika i programa za Politiku i gospodarstvo, uz zaključak da su vještine sudjelovanja zanemarene (Šalaj 2002, prema Jeliazkova, Kekez Koštro, 2012). Osim znanja, individualni pedagoški stil pokazuje se kao značajan faktor u djelovanju nastavnika na razvoj intelektualnih i participativnih sposobnosti učenika. GONG-ovo istraživanje (Jeliazkova, Kekez Koštro, 2012) je tako pokazalo da u praksi nastavnici PiG preuzimaju različite uloge, od facilitatora rasprave, preko trenera vještina pa sve do modela dobrog građanina, pri čemu se dio nastavnika usmjerava primarno na

razvoj intelektualnih vještina učenika, dio naglašava stjecanje znanja, a tek dio pokušava potaknuti ukupni razvoj građanskih kompetencija. Za sustavan i kvalitetan pristup razvoju građanske i međuljudske kompetencije učenika ključna je osposobljenost i pristup nastavnika i učitelja. Zaključak o potrebi snažnijeg djelovanja na razvoju kompetencija učitelja potvrdilo je istraživanje provedeno 2009/2010 godine na Učiteljskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (Velički, Šenjug, 2010) koje je pokazalo deficite u političkom znanju budućih odgojitelja, učitelja i predmetnih nastavnika te povezanost nedemokratskih stavova i neznanja.

Promjene u razumijevanju važnosti ulaganja u razvoj građanske kompetencije mladih počele su se u Hrvatskoj događati 1998. godine kada je razvijen **Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava za predškolsku, osnovnoškolsku i srednjoškolsku dob** (Spajić-Vrkaš, 2014:164). Nacionalni program kojeg je **usvojila Vlada Republike Hrvatske 1999.** prvi je na nacionalnoj razini uredio područje odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo te omogućio provođenje sadržaja: interdisciplinarno kao neobavezno međupredmetno područje, kroz sve predmete koji sadrže programske teme koje su bliske temama ljudskih prava, kroz izborni predmet, izvannastavne aktivnosti u vidu projekata, izvanškolske aktivnosti, te sustavno kroz cjelokupni školski plan i program. Određeno je da se program sastoji od sljedećih područja: (1) Odgoj za ljudska prava, (2) Odgoj za demokratsko građanstvo, (3) Identitetni i interkulturalni odgoj i obrazovanje, (4) Odgoj za mir i nenasilno rješavanje sukoba, (5) Odgoj za održivi razvoj, (6) Odgoj za sprječavanje predrasuda i diskriminacije, (7) Istraživanje humanitarnog prava i slično. Iako je program sveobuhvatno zamišljen, provedbe nije bila obvezna i nije stvoreno dovoljno pretpostavki za njegovu kvalitetnu provedbu. Kao neobveznu međupredmetnu temu program su uglavnom provodili učitelji i nastavnici koji su za to imali afinitet, kroz projekte i izvannastavne aktivnosti koje nisu uključivale sve učenike.

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa te Agencija za odgoj i obrazovanje organizirale su stručna usavršavanja zainteresiranih učitelja/ica i nastavnika te smotre projekata, ali bez sustavnog praćenja, podrške i evaluacije provedbe. Do danas nije javno dostupna evaluacija kojom bi bili osigurani podaci o tome na koji se način ovaj program provodio u osnovnim i srednjim školama te jesu li i u kojoj mjeri zastupljeni svi predviđeni sadržaji i elementi programa.

Promjene u pristupu građanskom odgoju i obrazovanju događaju se 2010. godine kada se odlukom Vlade RH osniva novi *Nacionalni odbor za obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo* kao savjetodavno tijelo koje promiče odgoj i obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo na svim razinama odgojno-obrazovnog sustava te u svim oblicima, od formalnog do neformalnog obrazovanja. Zadaća odbora je davanje smjernica za izradu novog programa građanskog odgoja i obrazovanja. Donošenjem *Nacionalnog okvirnog kurikuluma* 2010. godine i definiranjem građanskog odgoja i obrazovanja kao zasebnog obrazovnog područja, u Hrvatskoj su se stvorili ozbiljniji preduvjeti za razvoj predmetnog kurikuluma, stoga Agencija za odgoj i obrazovanje u suradnji s grupom stručnjaka 2012. godine predlaže ***Kurikulum građanskog odgoja i obrazovanja*** kojeg Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta prihvaća za eksperimentalnu provedbu. Kurikulum su predviđeni ishodi za razvoj stavova/ vrijednosti, vještina i sadržaja koje za cilj imaju razvijanje građanske kompetencije učenika kao aktivnih i odgovornih građana koji znaju svoja prava i odgovornosti, te se ponašaju u skladu s njima. U skladu s tim, GOO je usmjeren na stjecanje znanja, vještina i stavova iz 6 područja: ljudsko-pravnog, političkog, društvenog, (inter)kulturalnog, ekološkog i ekonomskog. Spajić-Vrkaš (2004) navodi da je glavni cilj građanskog obrazovanja priprema informiranog, aktivnog i odgovornog građanina koji sudjelovanjem u procesu odlučivanja, pridonosi razvoju demokracije i građanskog društva. Osim razumijevanja temeljnih načela i ustroja demokratske vlasti,

odnosa građanina i institucija te nužnosti zaštite prava i sloboda te vladavine prava, građansko obrazovanje treba razvijati participativne vještine timskog rada, dijaloga i slično kao i privrženost temeljnim vrednotama demokracije te jačanju individualne i kolektivne odgovornosti za stabilnost građanskog društva (Spajić-Vrkaš, 2004).

U školskoj godini 2012./13. Kurikulum je eksperimentalno uveden u 12 škola, kao međopredmetno područje, ali za pojedine dobne skupine i zaseban predmet ili izvan-nastavnu aktivnost. Praćenje i vrednovanje provedbe povjereno je Nacionalnom centru za vanjsko vrednovanje obrazovanja i Istraživačko-obrazovnom centru za ljudska prava i demokratsko građanstvo Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu koji su ga provodili u suradnji s Agencijom za odgoj i obrazovanje, Mrežom mladih Hrvatske, Centrom za mirovne studije i GONG-om. Praćenje i vrednovanje eksperimentalne provedbe trebalo je osigurati empirijske podatke za završnu verziju Kurikuluma kojeg je stručna radna skupina koju je okupilo ministarstvo trebala revidirati, upravo prema rezultatima praćenja eksperimentalne provedbe. Prijedlog te radne skupine je objavljen i o njemu je održana javna rasprava. Međutim, nikad nije došlo do objave rezultata javne rasprave.

Izveštaj o eksperimentalnoj provedbi *Kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja* (Spajić-Vrkaš, 2014) također opisuje neujednačenu provedbu građanskog obrazovanja između 1999. i 2014. pri čemu dvije petine učitelja i nastavnika nije imalo nikakvih iskustava u poučavanju područja vezanih uz ljudska prava i demokratsko građanstvo, dok je jedna petina učitelja ili nastavnika imala iskustvo duže od 10 godina. Učenici navode da s dobi i razredom sve manje uče o područjima vezanim uz ljudska prava i demokraciju te najčešće prepoznaju samo jedan predmet u kojem se obrađuju povezani sadržaji, pri čemu su u osnovnoj školi najčešće prepoznati sat razrednika u nižim i povijest u višim razredima, a u srednjoj školi uz povijest i politika i gospodarstvo. Navedeno istraživanje je komplementarno

rezultatima *Studije o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca* koju su proveli organizacija GONG i Fakultet političkih znanosti 2011. te je isto istraživanje ponovljene i u 2015. godini u suradnji Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, GONG-a i GOOD inicijative koje je također pokazalo nedovoljnu zastupljenost područja kao i deficitarna znanja i participaciju maturanata.

Umjesto uvođenja Kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja, savjetnici iz Agencije za odgoj i obrazovanje (AZOO) po nalogu Ministarstva, znanosti, obrazovanja i sporta (MZOS) odustaju od kurikulumskog pristupa usmjerenog na učenika i izrađuju novi **program građanskog odgoja koji podrazumijeva isključivo međupredmetnu provedbu**, ponavljaju javnu raspravu te ga uvode u školskoj godini 2014./15. U uveden program nisu uključene preporuke učenika, učitelja i nastavnika dobivene tijekom eksperimentalne provedbe niti prijedlozi stručnjaka i postojećih rezultata istraživanja. Uveden je građanski odgoj isključivo kao međupredmetna tema, ali bez sadržajnog proširenja, adekvatne metodičke i sadržajne pripreme nastavnika te bez osiguranog prostora u nastavi da bi se ostvarili postavljeni ishodi.

Nakon što Hrvatski sabor krajem 2014. donosi Nacionalnu strategiju obrazovanja, znanosti i tehnologije u kojoj je jedna od predviđenih mjera **Cjelovita kurikularna reforma** uključuje se veliki broj učitelja u još jedan pokušaj izrade novih kurikuluma koji osim predmetnih kurikuluma za sve predmete predviđa i izradu 7 međupredmetnih kurikuluma: Građanski odgoj i obrazovanje, Osobni i socijalni razvoj, Zdravlje, Održivi razvoj, Poduzetništvo, Učiti kako učiti te Upotreba informacijsko-komunikacijske tehnologije.

Politički potezi nakon promjene vlasti koji kreću u smjeru usporavanja reforme, odustajanja od reforme te deskreditiranja napora i uloge oko 430 učitelja i odgojno-obrazovnih stručnjaka koji su izabrani na javnom natječaju i sudjelovali u reformi,

doveli su do javnih prosvjeda podrške cjelovitoj kurikularnoj reformi pod motom „Hrvatska može bolje“ duž Hrvatske koji su okupili oko 50 000 ljudi koji su uz reformu obrazovanja tražili i da ulaganje u obrazovanje postane nacionalni javno-politički prioritet. Uz novu vlast bira se i novo povjerenstvo za promjenu reforme čiji članovi javnosti šalju zbunjujuće poruke oko vlastitog viđenja nastavka reforme i potrebe za reformom.

3.

**ULOGA
CIVILNOG DRUŠTVA U
GRAĐANSKOM
ODGOJU I
OBRAZOVANJU**

Civilno društvo u Hrvatskoj vrlo aktivno djeluju na razvoju građanske i socijalne kompetencije na različite načine, od angažmana samih građana, zagovaračkog djelovanja do razvoja neformalnih obrazovnih programa. Organizacije civilnog društva okupljaju se od 2008. godine u Inicijativu za sustavno i kvalitetno uvođenje odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo koja postaje prepoznatljivija kao GOOD inicijativa koja je uspjela okupiti preko 20 organizacija, stručnjake iz akademske zajednice te brojne suradnike iz odgoja i obrazovanja. GOOD inicijativa organizirala je i niz kampanji za informiranje javnosti i zagovaranje uvođenja građanskog odgoja i obrazovanja u odgojno-obrazovni sustav. Nakon političkog zaustavljanja procesa cjelovite kurikularne reforme, organizacije civilnog društva su pokrenule i u suradnji sa sindikatima i zainteresiranim građanima organizirale niz prosvjeda i prosvjednih akcija koje su okupile oko 50 000 ljudi u različitim mjestima u Hrvatskoj.

Osim zagovaračkog i javnog djelovanja, organizacije iz GOOD inicijative su provedbom projekata i programa podržale eksperimentalno uvođenje građanskog odgoja i obrazovanja (Mreža mladih Hrvatske, GONG i Centar za mirovne studije u projektu Novo doba demokracije I ljudskih prava u hrvatskim školama financiranom iz sredstava EU), školske volonterske programe i druge programe građanskog odgoja i demokratizacije škola.

Civilni sektor razvija neformalne obrazovne programe za mlade i programe stručnog usavršavanja učitelja za građanski odgoj i obrazovanje učenika, a neki od prepoznatljivih će biti opisani u nastavku.

Forum za slobodu odgoja (FSO www.fso.hr) provodi studije i analize, kampanje i kreativne natječaje, radi izravno s nastavnicima i školama te organizira stručne seminare i obrazovne aktivnosti, uključujući programe za metodičko

usavršavanje nastavnika, te programe u području nenasilnog rješavanja sukoba, zdravstvenog obrazovanja, građanskog obrazovanja, upravljanja školom, razvojem lokalne zajednice. FSO organizira obrazovni program građanskog obrazovanja koji se sastoji od seminara: Pravo u svakodnevici, Obrazovanje protiv korupcije, Edukacija o Europskoj uniji, Inkluzivna škola i Volontiranje u radu s djecom i mladima. Osim toga, FSO organizira seminar iz medijacije kao način rješavanja sukoba.

GONG (www.gong.hr) je organizacija utemeljena s ciljem promicanja ljudskih i građanskih prava kao i osnaživanje građana za sudjelovanje u političkim procesima. Rezultati studija znanja i stavova maturanata koje je Gong u suradnji s akademskom zajednicom proveo (2010. i 2015.) pokazale su nedostatno znanje maturanata srednjih škola o osnovnim političkim pojmovima i odstupanja od normi demokratske političke kulture. GONG je razvio svoje obrazovne aktivnosti tijekom godina sa zadatkom da ne samo mladi, nego i svi građani razviju kompetencije kritičkog promišljanja i djelovanja u svojoj zajednici. GONG je 2012. godine pokrenuo obrazovni program "Edukacija za građansku pismenost" za razvoj kompetencija nastavnika za građansko obrazovanje mladih. Program se provodi najmanje jednom godišnje za manje grupe nastavnika (20-25 osoba), a sastoji se od tri modula: politička, medijska i EU pismenost u ukupnom trajanju 40-50 sati.

Centar za mirovne studije (CMS, www.cms.hr) angažiran je u području građanskog obrazovanja kroz zagovaranje, provedbu istraživanja i organiziranje edukacija za zainteresirane građane, nastavnike i mlade. CMS od neformalni obrazovni program 1997. kontinuirano provodi mirovne studije koji educiraju i osnažuju građane i druge aktere za prepoznavanje i transformaciju nejednakih odnosa moći u društvu i to kroz interdisciplinarni rad na razumijevanju društvene nejednakosti i poticanju društvene solidarnosti odnosno izgradnji trajnog i održivog mira. Podjednako vrednuju relevantnu teorijsku podlogu i direktna

iskustva aktivističkog rada na društvenoj promjeni i zalažu se za paradigmu učenja koje uključuje iskustva sudionika i potiče participaciju, kako u procesu učenja, tako i u društvu. Mirovni studiji su prostor pripreme i doprinos usustavljanju građanskog odgoja i obrazovanja u Republici Hrvatskoj.

Mreža mladih Hrvatske (MMH, www.mmh.hr), zajedno sa svojim organizacijama članicama i drugim partnerima, organizira edukacijski program za mlade pod nazivom Studiji o mladima za mlade koji pokriva niz tema o mladima i društvu, radu s mladima, javnim politikama za mlade i sudjelovanje mladih u donošenju odluka.

Nansen dijalog centar iz Osijeka (NDC, www.ndcosijek.hr) je lokalna nevladina, neprofitna i nestranačka organizacija koja doprinosi razvoju zajednica jednakih mogućnosti kroz osnaživanje osobnih i društvenih potencijala s misijom socijalnog oporavka i razvoja multietničkih zajednica. Socijalni oporavak odnosi se na uspostavu komunikacije, razvoj dijaloga, izgradnju povjerenja, poticanje suradnje i izgradnju mira u zajednici. NDC provodi programe interkulturalnog obrazovanja koje se temelji na kritičkom promišljanju identiteta i predrasuda, poticanju procesa suočavanja s prošlošću i promicanje kulture mira i dijaloga. Obrazovni program Kulturna i duhovna baština regije (KDBZ) omogućuje djeci koja žive u multikulturalnoj i multi-etničkim zajednicama da nauče više o vlastitoj zemlji, kulturi i običajima naroda koji žive na nekom području, s ciljem boljeg razumijevanja i poštivanje drugog i drugačijeg, što je od suštinskog značaja za izgradnju odnosa i interkulturalnog društva. Nakon pozitivne ocjene i preporuke od strane Agencija za odgoj i obrazovanje i pozitivnih rezultata evaluacije započela je provedba programa u školama (<http://www.ndcosijek.hr/en/projects/cultural-and-spiritual-heritage-of-the-područje/>).

Uz opisane programe, niz drugih obrazovnih programa razvile su organizacija civilnog društva, kao što su edukacije o ljudskim pravima Kuće ljudskih prava u Zagrebu, kurikulum edukacija o rodnoj ravnopravnosti koji je razvila organizacija B.a.b.e., ženske studije provodi Centar za ženske studije, a programe obrazovanja za održivi razvoj i zaštitu okoliša niz organizacija među kojima je svakako važno spomenuti Zelene akciju, ZMAG i Sunce. Za programe u području volontiranja aktivna je Hrvatska mreža volonterskih centara, a novi obrazovni program za zainteresirane građane Volonterskog centra Osijek pod nazivom Demo Academia eksperimentalno je započeo u 2015.

Neki obrazovni programi i aktivnosti za sudjelovanje građana su također izrađene od strane katoličkih vjerskih organizacija, i oni također mogu utjecati na mlade i sudjelovanje nastavnika. Ali ti programi nisu ovdje opisani, jer oni često ne uključuju teme kao što su ljudska prava i prava spolova, za grupe kao što su LGBTIQ* ili nekih etničkih manjina.

4.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Na nacionalnoj razini vidljivo je opadanje povjerenja građana u demokratske procese i institucije te sve veća nezainteresiranost, osobito mladih, za političke procese. Istraživanja znanja i stavova mladih u Hrvatskoj (Bagić i Šalaj, 2010, Ilišin i suradnici 2013, Gvozdanović i Bagić, 2015) upućuju da donositelji odluka u Hrvatskoj nisu osigurali mladima mogućnosti za razvoj građanske i socijalne kompetencije. Znanje maturanata pokazalo se nedovoljnim u odnosu na očekivanja i potrebe demokratskog političkog poretka, a još je više razloga za zabrinutost kada promotrimo prisutnost nedemokratskih stavove mladih te utjecaj obrazovanja na znanja, a posljedično nedostatak brige o izjednačavanju mogućnosti pokazuju podaci da su mladi iz trogodišnjih strukovnih programa još u gorem položaju u odnosu na ostale mlade.

Šalaj (2002, 2005, 2011) naglašava važnost političkog i građanskog obrazovanja na politički život zajednice u suvremenim demokracijama. Političko se znanje u velikom broju suvremenih politoloških i socioloških radova (primjerice Habermas, 1984; Delli Carpini/ Keeter, 1993; 1997; Vujčić, 2001 prema Šalaj i Bagić 2016) ističe kao važna dimenzija demokratske političke kulture te je činjenično znanje o politici, nužan preduvjet za promišljanje političkih pitanja i tema te za aktivno i odgovorno sudjelovanje u političkim procesima (Bagić i Šalaj, 2016). Spajić Vrkaš (2012, 2014, 2016) naglašava potrebu da se građane i građanke koji su nosioci prava i odgovornosti u demokratskim društvima pripremi za tu ulogu te potvrđuje potencijal i mogućnosti koje odgojno-obrazovni sustav ima u tom smislu.

Rezultati prikazanih istraživanja provedenih u Hrvatskoj kao i međunarodnih istraživanja pokazuju da je važno građansko obrazovanje započeti poučavati tijekom obveznog školovanja, a nastaviti poučavati i u srednjim školama, vodeći osobito računa o razlikama između trogodišnjih (strukovnih) i četverogodišnjih (tehničkih ili gimnazijskih) programa.

Potrebno je napraviti primjerenu reviziju kurikulumu i analizu nastavnih planova i programa svih predmeta kako bi se rasteretilo učenik od memoriranja sadržaja, ali ih se i adekvatno pripremio za život učeći ih temeljnim potrebnim znanjima, vrijednostima i vještinama vezanim uz ljudska prava, građanstvo i održiv razvoj.

Radi razvijanja građanske kompetencije mladih, važno je posvetiti više pažnje do sada zanemarenim područjima kao što su: ljudska prava, ravnopravnost i borba protiv diskriminacije, interkulturalnost, politika i politički sustavi, demokracija, građanstvo, javne politike, vladavina prava, odgovornost i transparentnost rada javne uprave te borba protiv korupcije, politička kultura i politička socijalizacija, populizam, globalizacija. Želimo li emancipirati građane i potaknuti njihovu aktivnost, mladi trebaju razumjeti pojam i ulogu građana u demokratskom društvu, važno je omogućiti mladima priliku za volontiranje i društveno korisno djelovanje te ih upoznati s različitim oblicima građanske participacije, uključujući i angažman u organizacijama civilnog društva. Važan segment je interkulturalni i globalni odgoj i obrazovanje, od upoznavanja s ulogom i funkcioniranjem lokalne i regionalne samouprave i javne uprave pa sve do razumijevanja europskog i međunarodnog konteksta. Također je mlade važno educirati o medijima, njihovoj ulozi, ali i o kritičkom promišljanju medijskih sadržaja.

Iz dosadašnjih iskustava i komparativnih podataka o provedbi građanskog odgoja i obrazovanja zaključujemo da je u Hrvatskoj provedbu potrebno unaprijediti uvođenjem predmeta u više godine obveznog obrazovanja i u srednju školu koji nadopunjuje međupredmetna provedba kroz cijelo obrazovanje. Međupredmetnoj provedbi treba prethoditi analiza sadržaja koji već postoje u programima i koje je neophodno povezivati, ali i obogaćivanje kurikulumu ili nastavnih programa onim sadržajima koji nedostaju. Nadalje, važno je pripremiti i podržati učitelje, odrediti jasne odgovornosti i osigurati im smjernice za međupredmetno povezivanje sadržaja. Istovremeno, za

ostvarivanje odgojno-obrazovnih očekivanja o razvijenim kompetencijama za demokratsko građanstvo učenici neophodna je demokratizacija škola kroz jačanje uloge Vijeća učenika i Vijeća roditelja.

4.1. PREPORUKE ZA NACIONALNU RAZINI

- > **Osigurati uvjete za razvoj građanske i socijalne kompetencije kao jedne od temeljnih kompetencija na svim razinama odgojno-obrazovnog sustava, od vrtića do fakulteta, na način primjeren dobi djece i u skladu s potrebama djece i mladih.**
- > **Nužnost sustavnog i kvalitetnog uvođenja građanskog odgoja i obrazovanja u sve škole te otvaranja prostora za artikuliranje potreba i djelovanje mladih u zajednicama. Provedba građanskog odgoja i obrazovanja i kroz predmet i međupredmetno te u građansko obrazovanje uključiti dijalog o suvremenim društvenim temama kao i prostor za prilagodbu dijela sadržaja i aktivnosti lokalnim potrebama.**
- > **Metodika građanskog odgoja i obrazovanja utemeljena na iskustvenom učenju, angažmanu mladih u zajednici, poštivanju dostojanstva svake osobe te poštivanju pluralnosti i spremnosti na dijalog, analizi društvenih problema i razvoju kritičkog mišljenja uz poštivanje temeljnih društvenih vrijednosti, navedenih u Ustavu RH, pripremit će mlade za život u demokratskom i pluralnom društvu.**
- > **Za sustavnu i kvalitetnu provedbu građanskog odgoja i obrazovanja potrebna je podrška, praćenje i evaluacija. Također, neophodna je provoditeljima osigurati stručna usavršavanja i kontinuirane prilike za profesionalni razvoj, podršku, kvalitetne radne uvjete i zaštitu digniteta učiteljske struke.**
- > **Važno je razvijati autonomiju škola kao demokratskih institucija u kojima svi dionici (učenici, učitelji, roditelji i zajednica uz poštivanje dostojanstva svake osobe i pluralnosti) trebaju imati prostor za sudjelovanje u odlučivanju. Građanski**

odgoj i obrazovanje treba ostavljati mogućnost za prilagodbu dijela sadržaja i aktivnosti lokalnim potrebama, a odgojno-obrazovni proces trebaju nositi stručnjaci čije djelovanje treba prepoznati, evaluirati i osigurati zaštitu njihovog profesionalnog i osobnog integriteta i digniteta struke.

- > Tijela javne vlasti u području obrazovanja, primarno Ministarstvo znanosti i obrazovanja te Agencija za odgoj, trebaju promicati suradničke odnose sa stručnjacima, ustanovama i organizacijama civilnog društva u Hrvatskoj. Također, trebaju odrediti transparentne standarde kvalitete i jasne procedure za suradnju i osigurati da se temeljem njih osigura suradnja sa vanjskim dionicima. Uz standarde kvalitete i jasne procedure, osobitu pažnju posvetiti upravljanju potencijalnim sukobima interesa kako bi se suradnja temeljila na stručnosti, odgovoru na potrebe, zaštiti dobrobiti i prava djece i osobnog dostojanstva svih dionika te kako bi se odgovorno upravljalo javnim sredstvima.
- > Treba osigurati prilike za razvoj i promociju primjera dobre prakse te uvjete za njihovo širenje.

4.2. PREPORUKE ZA ŠKOLE I LOKLANU RAZINU

- > Školama je nužno osigurati autonomiju te ih podržati u samoevaluaciji i razvoju samoregulacijskih mehanizama te ih poticati na demokratizaciju i suradnju sa zajednicom.
- > Lokalna sredina može razviti projekte, izvan-nastavne i izborne aktivnosti građanskog odgoja i obrazovanja kao primjer dobre prakse te uključiti učenike u društveni angažman u zajednici.
- > Neophodna je demokratizacija odgojno-obrazovnih ustanova u kojima će se čuti potrebe i u kojima će u odlučivanju sudjelovati i učenici, učitelji, roditelji i zajednica jer jedino demokratska škola može učenike pripremiti za život u demokratskom društvu.

LITERATURA

- ≡ Bagić, D. i Šalaj, B. (2011) „Političko znanje mladih u Hrvatskoj“ u Bagić, D, (ur.) *Odgaja li škola dobre građane? Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca*. GONG i Fakultet političkih znanosti, Zagreb
- ≡ Bagić, D. (2011) „Politički stavovi maturanata i njihove determinante: odgaja li škola dobre građane?“ u Bagić, D. (ur.) *Odgaja li škola dobre građane? Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolac*, Zagreb: GONG ,Fakultet političkih znanosti
- ≡ Bužinkić, E. (2011): Institucionalni okvir – normativna podloga za zagovaranje uvođenja mirovnog obrazovnog kurikulumu u formalni obrazovni sustav: dokumenti, strategije, zakoni. Zenzerović Šloser, (ur.) *Učiti za mir – Analitička i normativna podloga za uvođenje vrijednosti, sadržaja i metoda mirovnog obrazovanja u formalni obrazovni sustav*, Zagreb: Centar za mirovne studije, 21-50.
- ≡ Demokracija i ljudska prava u osnovnim školama: teorija i praksa, Centar za ljudska prava, Zagreb, 2012:19.
- ≡ Gvozdanović, A. i Potočnik, D. (2009): *Mladi i izgradnja mira*. Zagreb: Centar za mirovne studije i Institut za društvena istraživanja.
- ≡ Horvat, M. (2009) „Mirovno obrazovanje u odgojno- obrazovnom sustavu Republike Hrvatske“ u
- ≡ Bačić, L. (ur.) *Zvoni za mir*, Zagreb: Centar za mirovne studije, Mreža mladih Hrvatske i MAP Savjetovanja.
- ≡ Bagić, D. i Šalaj, B. (2016): *kako mladi stječu političko znanje? Analiza čimbenika političke pismenosti hrvatskih maturanata. Od podanika do građana? Razvoj građanske kompetencije mladih* (Ur.) Kovačić, M . i Horvat, M. Institut za društvena istraživanja, GONG i GOOD inicijativa, 2016.

- ≡ Ilišin, V. (2003): Politička participacija mladih i politika prema mladima: Hrvatska u europskom kontekstu, *Politička misao*, 40 (3): 37-57.
- ≡ Ilišin, V., Bouillet, D., Gvozdanović, A., Potočnik, D. (2013): *Mladi u vremenu krize*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja
- ≡ Ilišin, V., Gvozdanović, A i Potočnik, D. (2015.) *Demokratski potencijali mladih*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo
- ≡ Ilišin, V., Radin, F. (2007): *Mladi: problem ili resurs*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb http://www.idi.hr/wp-content/uploads/2014/03/Mladi_problem_ili_resurs_sadrzaj.pdf
- ≡ Ilišin, V., Spajić-Vrkaš, V. (2015): *Potrebe, problemi i potencijali mladih u Hrvatskoj, istraživački izvještaj*, http://www.mspm.hr/djelokrug_aktivnosti/mladi/potrebe_problemi_i_potencijali_mladih_u_hrvatskoj_istrazivacki_izvjestaj
- ≡ Jeliazkova, M i Kekez Koštro, A (2012) *Views and beliefs of social studies teachers on citizenship education: a comparative study of Bulgaria and Croatia*. [http://egpa-conference2012.org/list-of-papers/psg-xiii-public-policies/\(pristupljeno: studeni2012\)](http://egpa-conference2012.org/list-of-papers/psg-xiii-public-policies/(pristupljeno: studeni2012))
- ≡ Kovačić, M. i Horvat, M. (2016): *Razvija li škola građanske kompetencije mladih? Pregled uvođenja građanskog odgoja i obrazovanja u hrvatski obrazovni sustav. Od podanika do građana? Razvoj građanske kompetencije mladih* (Ur.) Kovačić, M. i Horvat, M. Institut za društvena istraživanja, GONG i GOOD inicijativa, 2016.
- ≡ Kekez Koštro, A. (2009) „Analiza i prijedlozi za unapređenje obrazovnih politika s naglaskom na mirovno obrazovanje” u Bačić, L. (ur.) *Zvoni za mir*, Zagreb: Centar za mirovne studije, Mreža mladih Hrvatske i MAP Savjetovanja

- ≡ Novak, J. (2010): *Demokracija i ljudska prava u osnovnim školama: teorija i praksa*. Centar za ljudska prava, Zagreb.
Dostupno na: http://www.ombudsman.hr/dodaci/533_Knjiga%20prijelom_final.pdf

- ≡ Perasović, B., Vojak, D. (2012): *My place – Sjećanje, Mladi, političko nasljeđe i građansko sudjelovanje: Interpretacija prošlosti*
http://www.fp7-myplace.eu/documents/Partner%2013%20-%20Croatia_deliverable_2_1_submission.pdf

- ≡ Rijavec M. i Spajić-Vrkaš V. (1998): Deskriptivna analiza rezultata istraživanja o stavovima i očekivanjima u području mira i ljudskih prava sudionika odgojno-obrazovnog procesa, Istraživačko-obrazovni centar za ljudska prava i demokratsko građanstvo Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, <http://wp.ffzg.unizg.hr/hre-edc/projekti/završeni-projekti/peace-and-human-rights-for-croatian-primary-schools/>

- ≡ Spajić-Vrkaš, V. i Žagar, M. (2012): Benedek, W.; Benoît-Rohmer, F. Karl, W. and Nowak, M. (eds.) *European Yearbook of Human Rights*, Antwerp: Intersentia N.V. and Wien: Neuer Wissenschaftlicher Verlag GmbH Nfg KG, 2012, pp. 401-416.

- ≡ Spajić – Vrkaš, V. i suradnici (2014): *Eksperimentalna provedba Kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja, istraživački izvještaj*. Mreža mladih Hrvatske, Zagreb.

- ≡ Spajić – Vrkaš, V. i suradnici (2016): *(Ne)moć građanskog odgoja i obrazovanja, objedinjeni izvještaj*. Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja i Istraživačko-obrazovni centar za ljudska prava i demokratsko građanstvo Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb https://www.ncvvo.hr/wp-content/uploads/2016/06/G00_e_publikacija.pdf

- ≡ Spajić-Vrkaš, V., Čehulić, M. (2016): Istraživanja građanskog odgoja i obrazovanja: višerazinski pregled. Od podanika do građana? Razvoj građanske kompetencije mladih (Ur.) Kovačić,

M. i Horvat, M. Institut za društvena istraživanja, GONG i GOOD inicijativa, 2016.

- ≡ Šalaj, B. (2002): Modeli političkoga obrazovanja u školskim sustavima europskih država. *Politička misao*, XXXIX, 3, str. 127–144.
- ≡ Šalaj, B (2005): Političko obrazovanje u školama: nepotrebna politizacija obrazovanja ili važan uvjet demokracije? Slučaj Engleske. *Politička misao*, XLII, 2, str. 77–100
- ≡ Šalaj, B. (2011): Politička pismenost mladih u Hrvatskoj: teorija i istraživanje. Bagić, D. (ur.) *Odgaja li škola dobre građane? Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca*. Zagreb: GONG i Fakultet političkih znanosti
- ≡ Šafarić, E. i Knežević L. (2010): Odgoj i obrazovanje za ljudska prava (seminarski rad). Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Rijeka.
- ≡ Velički, D; Šenjug, A. (2010): Učenje demokracije i demokratske kompetencije budućih odgojitelja i učitelja. *Napredak*, 151 (3– 4) 390– 406, Zagreb.
- ≡ Zelić, D., Pernar, S, Škrabalo, M. i Miošić, N. (2011): Preporuke za programe političkog opismenjavanja mladih. Bagić, D. (ur) *Odgaja li škola dobre građane? Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca*. Zagreb: GONG i Fakultet političkih znanosti

Web stranice institucija i organizacija

- / Agencija za odgoj i obrazovanje, <http://www.azoo.hr>
- / Cjelovita kurikularna reforma
- / IEA – *The International Association for the Evaluation of Educational Achievement* <http://www.iea.nl/studies.html>
- / Eurydice (2005), EACEA: *Education, Audiovisual and Culture Executive Agency*
- / Eurydice (2012), EACEA: *Education, Audiovisual and Culture Executive Agency*
- / Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, <http://www.mzos.hr>
- / Centar za ljudska prava, http://www.ombudsman.hr/dodaci/533_Knjiga%20prijelom_final.pdf

Dokumenti

- Opća deklaracija o ljudskim pravima (1948)
- Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (1950)
- Konvencija o pravima djeteta (1989), Rezolucija 44/25, UN
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966)
- Preporuka Europskog parlamenta i savjeta o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje 2006/962/EC
- Bečka deklaracija Vijeća Europe, (1993): Vienna Declaration, Strasbourg: Council of Europe <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=621771#>
- Deklaracija i akcijski plan Vijeća Europe (1997): Final declaration and Action Plan, Second Summit of Heads of State and Government, Strasbourg: Council of Europe <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=593437#>

- Preporuka Vijeća Europe (1985): *Recommendation No. R(85)7 of the Committee of Ministers to Member States on Teaching and Learning about Human Rights in Schools, Strasbourg: Council of Europe* <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=605110&SecMode=1&DocId=686454&Usage=2>
- Preporuka Vijeća Europe (2002): *Recommendation Rec (2002)12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship, Strasbourg: Council of Europe* <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=313139&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75>
- Preporuka Vijeća Europe (2010): *Recommendation CM/Rec(2010)7 and explanatory memorandum, Strasbourg: Council of Europe* http://www.coe.int/t/dg4/education/edc/Source/Charter/Charter_brochure_EN.pdf
- UNESCO(1974): Preporuka o odgoju i obrazovanju za međunarodno razumijevanje, suradnju i mir, te poštivanje ljudskih prava i temeljnih sloboda
- UNESCO (1993): Svjetski plan djelovanja u odgoju i obrazovanju za ljudska prava i demokraciju

Europska unija

VLADA REPUBLIKE HRVATSKE
Ured za udruge

KUĆA LJUDSKIH PRAVA ZAGREB
Članica Human Rights House Network

BaBe!

Budi aktivna. Budi emancipirana.

CENTAR ZA MIROVNE STUDIJE

za ekonomski i društveni razvojni odgoj i obrazovanje za kvalitetna
prava i demokratsko građansko u sudjelovanju građana

Ova publikacija nastala je uz finacijsku podršku Europske unije, u okviru projekta "Edukacija za građane - građani za društveni razvoj i solidarnost", koji se provodi u sklopu programa IPA 2012 Jačanje kapaciteta organizacija civilnog društva za osiguravanje djelotvorne provedbe standarda EU u ostvarenju ljudskih prava.

Za sadržaj je isključivo odgovorna Kuća ljudskih prava i ni na koji se način ne može smatrati da odražava gledišta Europske unije. Stajališta izražena u ovoj publikaciji ne odražavaju nužno stajalište Ureda za udruge Vlade Republike Hrvatske.

Projekt financira Europska unija.

Projekt sufinancira Ured za udruge Vlade RH.

<http://www.kucaljudskihprava.hr/ipa-goo/>